

ÜNLEM VE ÜNLEMLERE İŞLEVSEL YAKLAŞIM 'GARİBNÂME ÖRNEĞİ'

*Functional Approach to Interjection and Interjections
'Garibnâme Example'*

Melike SOMUNCU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 65-82

Öz: Ünlemler heyecan, sevinç, üzüntü, kızgınlık kısaca duyguların tamamını aktarmada önemli bir kullanıma sahiptir. Bu aktarım bazen tek bir kelime ile bazen de vurgu, tonlama, jest ve mimikler ile gerçekleşebilmektedir. Sözlü anlatımda ünlemlerin aktarım yönünü anlamak çok daha kolay iken yazılı anlatımda bu durum oldukça zorlaşmaktadır. Bu zorluk ünlemlerin iç mekanizmasıyla ilgilidir. Türkologlar tarafından ünlem kapsamında yapılan çalışmalara bakıldığında, ünlemin şimdiye kadar birçok tanım ve sınıflandırma ile Türkoloji sahasında yerini aldığı fakat ünlemlerin diğer dil bilgisi konuları kadar detaylandırılmadığı görülmektedir.

Bu makalede, ünlem ve ünlemin kapsam alanı Garibnâme örneği ile üç bölümde incelenmiştir. Türkologların ünlem tanımı ve sınıflandırılması ile ilgili görüşlerinin verildiği ilk bölümde ünlemlerin nasıl algılandığı ve tanımlandığı sunulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise yazılı metinde anlam kapsamının anlaşılması zor olan ünlemlerin metin bağlamında nasıl ele alınması gerektiği ve bu gereklilik çerçevesinde ünlemlerin işlevsel yönü ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde ise ünlemlerin işlevsel yönü Garibnâme örneğinde sunulmuştur.

Garibnâme, ünlemler açısından zengin bir kompozisyona sahiptir. Garibnâme metni bağlamında öfke, kızgınlık, yol gösterme, dikkati çekme, istek, dua, beklenti, iyi temenni, açıklama gibi birçok işleve sahip olan ünlemler detaylandırılmıştır. Böylece Garibnâme'deki bazı ünlemlerin metin bağlamındaki işlevleri tespit edilerek yazılı metinlerde yer alan ünlemlere işlevsel yönden de bakılabileceği gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ünlem, işlev, Garibnâme

Abstract: Interjections are in an important position in conveying the excitement, joy, sadness and anger briefly all of the emotions. While this transfer is sometimes accomplished with a single word, sometimes it is realized with emphasis, intonation, gesture and facial expressions. While it is much easier to understand the transfer direction of interjections in verbal expression, this situation becomes more difficult in written expression. This difficulty relates to the internal mechanism of interjections. When studies on interjection by Turcologists are examined, it is seen that interjection has taken place in the field of Turcology with many definitions and classifications, but interjections are not as detailed as other grammar subjects.

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Siirt / TÜRKİYE. melikesomuncu@siirt.edu.tr. ORCID: 0000-0002-9101-3012 Gönderim Tarihi: 29.01.2020/ Kabul Tarihi: 18.02.2020

In this article, the scope of interjection and interjection is examined in three sections with the example of Garibnâme. In the first section, where the opinions about the definition and classification of the Turkologists are given, it is tried to be presented how the interjections are perceived and defined. In the second part, the explanations of the meaning of the meaning in the written text are difficult to understand, and the functional aspect of the interjections within the framework of this requirement is presented. In the third part, the functional aspect of interjections is presented in the example of Garibnâme.

Garibnâme has a composition rich in interjections. In the context of the text of Garibnâme, the interjections that have many functions such as anger, anger, guidance, attention, desire, prayer, expectation, good wish, explanation are detailed. Thus, it has been shown that the functions of some interjections in Garibnâme in the context of text can be viewed in terms of functional aspects of the interjections in written texts.

Keywords: Interjection, function, Garibnâme

Giriş

Konuşucu ile dinleyici arasındaki iletişimin gerekleşebilmesi için sözlü veya yazılı anlatımda daima nlemlere ihtiyaç duyulur. nlem, oldukça geniş bir perspektifte sahip bir dil ögesidir. Alıcı ile verici arasındaki seslenme sırasında vurgu, jest, mimik kullanılırken temel kaynak olan nleme başvurulur. nlem, duyguların tümünü aktarmada esas unsurdur. Aynı zamanda seslenme, hitap unsurları ile dikkati toplama ve durumu aıklıĝa kavuştırmada önemli bir görevi de üstlenmektedir.

Yaşanan duygulara, heyecanlara tercüman olan bu hissiyatları en kısa yolla aktaran nlemler işlevsellik açısından diĝer dil ögelerine benzemektedir. nlemler insanların duygu durumlarıyla ortaya ıkmiş, sonradan sözcüklere dökülmüşlerdir. Yeterli anlatım gücüne sahip olan nlemler fonetik, morfolojik dil ögeleri yanı sıra vurgu ve tonlamadan da yararlanmaktadır. nlemler çok anlamlı bir katmana sahiptirler. Çok anlamlılık, diĝer bir deyişle polisemi, metin baĝlamına dayalı olarak meydana gelmektedir.

Türkoloji’de nlem Tanımı

nlem, gramer çalışmaları içerisinde en az işlenen konulardan biridir. Tanımı, tasnifi ve yapısı konusunda tam bir birlik saĝlanamamıřtır. *n+* ismine gelen isimden fiil yapma eki olan *+le-* ve fiilden isim yapma eki olan *-m* getirilerek oluşan kelime, “baĝırmak, aĝırmak; yüksek ses” olarak tanımlanmaktadır. Latince “araya atılmış” anlamına gelen “interiecto” szcĝ temelinde, İngilizcede “interjection”, Almandada “interjektionen” ifadeleri nlemi karşılamaktadır (Eynel 2018: 1).

Dilbilgisindeki yeri ve sınıflandırılması hususunda nlemlerin Arap gramerciliĝi temel alınarak edatlar içinde yer aldıĝı veya Batı gramerciliĝi temel alınarak bir sözcük türü şeğine ele alındıĝı görülmektedir. Sınıflandırma konusunda da birincil ve ikincil nlemler olarak yapı bakımından deĝerlendirildiĝi bilinmektedir. Son yıllarda yapılan çalışmalarda, ortak nokta, oĝunlukla nlem kavramının anlamlı sözcükler olduĝu

yönündedir. Çünkü insanların duygularını yansıtmaları anlamlı sözcük grubunda yer alması için önemli bir nedendir. Yalnız konuşma esnasında ünlemi vurgu ve tonlama ile ayırt etmek oldukça kolay iken yazılı metinlerde ünlemin belirlenmesi oldukça zor bir durumdur. Bunu ayırt etmenin en doğru yolunun metin bağlamı (context) olduğu neredeyse kabul görmüş bir düşüncedir. Bu görüşün kabul görmesinin en önemli sebebi ünleme artık hem anlamsal hem de işlevsel açıdan da bakılıyor olmasıdır.

Ünlemlerin cümle içerisinde ve metin bağlamında cümleye ve metne kattığı anlam ve işlevlere geçmeden önce gramer çalışmalarındaki ünlem tanımlarına ve tasniflerine genel olarak şöyle bakmak mümkündür:

Ahmet Cevat Emre ünlem için “en tabii bir surette his ve ihtiraslarımızı ifade eden lisan işaretleyicileri” (Emre 1931: 78) tanımını yapar ve ünlemi en içten kopma anlatış aracı olarak değerlendirerek, ünlemlerde esas unsurun duygu olduğu görüşündedir (Emre 1945:19).

Ergin, ünlemleri edatların alt grubu şeklinde nitelendirir ve ünlemlerin kuvvetli vurgu taşıdıklarını belirterek ünlemi “His ve heyecanları, sevinç, keder, ıstırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk, vs. gibi ruh hallerini; tabiat seslerini, seslenmeleri, tasdik, ret, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlar” (Ergin 2000: 349) olarak tanımlamaktadır. Ergin ünlem edatlarını, *birinci derece ünlemler (1. Ünlemler; 2. Seslenme edatları) ve ikinci derece ünlemler (1. Sorma edatları, 2. Gösterme edatları, 3. Cevap edatları)* olarak iki ana başlıkta değerlendirmektedir. Diğer dil öğelerinde daha geniş bir işleve ve anlatım gücüne sahip olduğunu savunan Ergin, geniş ifade kabiliyetine sahip ünlemlerin gerektiğinde cümlenin yerine de geçtiğini vurgulamaktadır (Ergin 2000: 349). Ergin’in ifadesinden de anlaşıldığı üzere ünlemlerin yapılarının değil, işlevselliklerinin daha önemli olduğu dikkat çekmektedir.

Hacıeminoğlu ünlem için “Takdir, temenni, dua, hayret, teessür, pişmanlık ve benzeri duyguları, heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimeler” (Hacıeminoğlu 1992: 293) tanımını yapar. Ünlemler için nida terimini kullanarak ünlemleri edatlar başlığı altında işleyen Hacıeminoğlu, Türkçede edatları kendi içinde 10 ayrı sınıfta incelemektedir: *Çekim Edatları, Bağlama Edatları, Kuvvetlendirme Edatları, Karşılaştırma-Denkleştirme Edatları, Soru Edatları, Çağırma-Hitap Edatları, Cevap Edatları, Ünlemler, Gösterme Edatları ve Tekerrür Edatları*. Ayrıca ünlem grubunu “her türlü duygu ve heyecanı ifade eden sözcükler” (Hacıeminoğlu 1992: 294) olarak tanımlaması ünlemi sadece duygu ve heyecan kavramları ile sınırlandırdığını göstermektedir.

Bilgegil, ünlem için “Çeşitli duygu ve arzularla zapt olunamayan heyecanlar yüklenen, bazen örneği tabiatta bulunan ve anlatım kabiliyeti bir cümleinkine denk olabilen insan ses, çığlık ve sözler” tanımını yapar ve Bilgegil’e göre ünlem, Türkçede ‘ses, yüksek ses’ anlamında kullanılan ‘ün’ kelimesinden gelmiş olup Arapçadaki karşılığı ‘nida’dır. Bu terimin anlamı da zamanla genişlemiştir. Yapılarına göre ünlemleri üçe ayırmaktadır: Doğrudan doğruya ünlem olan sözcükler, Ünlem yerine kullanılan sözler ve Taklit sesler. Anlamlarına göre de ünlemleri üçe ayırmaktadır: Çağırma ünlemleri, Duygu ifade eden ünlemler, Diğer ünlemler (Bilgegil 1984: 229-231). Ünlemi cümle değerinde ifadeler olarak kabul eden Bilgegil’in ünlem için ses ve çığlık sözler şeklinde değerlendirme yapması da dikkat çekici bir husustur.

Gülensoy, ünlemleri edatlar sınıfına dâhil ederek Türkçede edatları üç gruba ayırmıştır: *Ünlem edatları, Bağlama edatları ve Son çekim edatları*. Ünlem edatları grubunun bir alt ayrımını da yaparak, bu grubu beş alt grupta inceler: Ünlemler, Seslenme edatları, Sorma edatları, Gösterme edatları ve Cevap edatları. Ünlemler alt grubunu “Bir duyguyu, düşünceyi anlatan ya da tabiat sesini yansıtan sözcükler” (Gülensoy 2000: 425-426) şeklinde tanımlar. Gülensoy, duygu ifade eden sözcüklerin yanı sıra yansıma sözcüklerin de ünlem çerçevesinde olduğunu savunmaktadır.

Banguoğlu ise, ünlemi: “Bir duyuşu, bir dileği canlı bir şekilde ve bazen tek başına anlatmaya ve bir kimseye seslenmeye yarayan kelimeler” (Banguoğlu 2007: 396) ifadesiyle tanımlar. Ayrıca ünlemlerin kapsam alanı için “Dilde en eski sözcük sınıfı olup aslında bağlamlar ve takılar gibi üreme ve devşirme bir sözcük topluluğu teşkil etmekte değildirler. Bu sebeple onları alet (edat) sözcükler arasında saymak yerinde olmaz. Ünlemler öbür sözcüklerden farklı olarak kendilerine ton ve vurgu alırlar, farklı sesli uzunlukları, ikizleşme ve durguları olur. Buna göre söyleyişte de çok çeşitlenirler ve pek farklı anlatımlar alırlar. Vay gibi bir ünlem derin üzüntüden sevince, tehditten okşamaya kadar varan çeşitli anlatımlar gösterir.” (Banguoğlu 2007: 396-397) ifadesini kullanmaktadır.

Korkmaz ünlemi, bağımsız sözcük olarak değerlendirir ve tek başına anlam ifade eden cümle içerisinde de başka bir sözcüğe bağlı olmadan var olduğunu savunarak ünlem için “Söz içinde konuşanın acıma, beğenme, sevinç, korku, çaresizlik, şaşkınlık, üzüntü, dua, hayret, pişmanlık, kıskançlık, özlem gibi çok çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya; karşısındakilere seslenmeye, çağırmaya, cevap vermeye, göstermeye, sormaya, onları onaylamaya, redde ve tabiattaki sesleri taklit yolu ile kelimeler türetmeye yarayan bir söz türü” (Korkmaz 2003:1140) tanımını yapmaktadır. Ünlemlerin cümlede kesin ve belirli bir yerlerinin olmadığını, daha çok cümle başında olsalar da cümle sonunda yer alabileceklerini (Korkmaz 2003: 1142) ifade ederek ünlemlerin ses yapıları için de “Ünlemler anlatım güçlerini karşıladıkları sözcüklerin ses yapılarından aldıkları için dilin öteki sözcüklerinden farklı olarak vurgu ve ton bakımından da niteliklerine uygun bir özellik taşırlar. Ünlemlerdeki vurgu ve ton özelliği ad, sıfat, zarf gibi başka sözcük sınıflarında yer alan sözleri de birer ünlem durumuna getirebilmekte ve ünlem sınıfına sokabilmektedir.” (Korkmaz 2003: 1144-1145) diyerek vurgu ve tonlamanın altını çizmektedir.

Daşdemir, ünlemleri hem anlamlı hem görevli sözcükler olarak değerlendirirken ünlemlerin tamlayan ile tamlanan ilişkisine dikkat çekmektedir. Aynı zamanda ünlemlerin tek başına da kullanılabilirliklerini ve iletişim ortamında belirleyici olduklarını savunmakta ve bu belirleyiciliğin cümledeki mesajın anlaşılır olmasını sağladığını vurgulamaktadır (Daşdemir 2014:152).

Atabay vd., ünlemleri “Çoğunlukla ünlem ‘bir dilde değişmeyen belli sözcükler’ diye bilinir. Oysa söyleyişe göre hemen bütün sözcükler; yansımalar, dilek, buyruk, dua kavramı taşıyan tüm sözcükler, tümceler, sanlar, hatta kişi adları ünlem olarak kullanılabilir. Türkçede bunlar genellikle etkili bir ses, bir sözcük ya da aynı amaçla kullanılan sözcükler dizisidir.” şeklinde tanımlamaktadır (Atabay vd., 2003: 155). Ünlemin işlevsel yönüne de dikkat çeken yazarlar metinde bir ünlemin var olduğu ses dizisinden ayrı olarak bağlamda, çeşitli kavram alanlarını da barındığını belirtmektedir.

Koç, ünlemi “Sevinme, kızma, acıma, şaşma, korku vb. duyguları anlatan; çağrı, buyruk, yasaklama gibi özel durumları bildiren; ya da bir doğa sesini yansıtan sözcükler” olarak tanımlar ve “her dilde olduğu gibi, Türkçede de her türden sözcüğün ünlem gibi kullanılabilceğini” belirterek ünlem olan sözcüklerin sık olmamakla birlikte, ad gibi kullanılabilceğini ünlemlerin böylece ad durumu eklerini alarak ad öbeği oluşturduklarını cümlede yüklem, özne ve tümleş görevini de yüklediklerini savunmaktadır (Koç 1996: 208).

Güneş, ünlemi “mutluluk, sevinç, coşkunluk, elem, kin, nefret, hayıflanma, esef, tereddüt, şaşkınlık gibi duygu ve heyecanları ya da ret, kabul, soru sorma, cevap verme, çağırma, yöneltme gibi düşünce ve amaçları ifade etmeye yarayan yardımcı unsurlar” (Güneş 1997: 303) olarak tanımlar ve ünlemlerin anlatım güçlerini ses yapılarından aldıklarını ünlemlerde ses şeklinin ve tonlamanın anlamdan daha önemli olduğunu, ünlemlerin edat sayılmaları ve tek başına anlam taşımadıklarını ifade ederek edat grubuna dâhil ettiği ünlemleri seslenme edatları olarak nitelendirmektedir (Güneş 1997: 304).

Karaağaç “Birçoğu anlatım gücünü kendi ses yapılarından alırlar; fakat aralarında belirli bir duyguyu seslenme yoluyla anlatmak yanında, kendilerine özgü bir anlama sahip olanlar da vardır. Bu titremleyle sağlanır. Titremleme ise, bir sözlü dil kullanımı ögesidir.” (Karaağaç 2012: 437) ifadesiyle ünlemlerin ses yardımıyla ifadelerinin önemli olduğunu belirtmiş olur. Bu durum alıcının vericiye vermek istediği mesajın daha kolay anlaşılmasını sağlar. Ünlemlerin bu işlevleri dilin parçalar üstü öğeleri olan vurgu, tonlama ve hatta ezgi ile ortaya çıkmaktadır. Ünlemler pek çok duyguyu yansıtmakta önemli bir görev üstlenmektedir. Hatipoğlu, ünlemin bir duyguyu veya düşünceyi anlatan hatta tabiat sesini yansıtan bir sözcük türü (Hatipoğlu, 1978: 126) olarak görüp ünlemi duygu ile sınırlandırmayanlar grubuna dâhil etmektedir.

Kononov, ünlemi dilbilgisi sınırları dışında tutarak “Duyguları ve istekleri ifade etmeye yarayan, değişmeyen ve dilbilgisi özelliklerine sahip olmayan bir dil ögesidir” şeklinde tanımlamaktadır (Kononov 1956: 363). Vinogradov ise ünlemlerin çağdaş dilde özne söylev işaretlerinin canlı ve zengin tabakasını oluşturduklarını ve görevlerinin ise bir öznenin dış etkenlere karşı tepkilerini, duygusal isteklerini, duygusal deneyimlerini, hissiyatlarını, isteklerini doğrudan ifade etmeye yarayan işaretler olarak görmektedir (Vinogradov 1972: 122).

Topaloğlu, ünlem için “Genellikle tek başına tanımlı olmayan, ancak seslenmeleri; korku, sevinç, şaşkınlık, acıma gibi ruh hallerini; yasaklama, tasdik, gösterme gibi hususları ifade eden kelime türü.” demektedir (Topaloğlu 1989: 149) ve ünlemlerin duygu aktarım noktasındaki işlevine değinmektedir.

Vardar vd. ise ünlemi; “Konuşucunun duygusal bir tepkisini dile getiren, korku, sevinç, şaşkınlık, acıma anlatan, çağrı, buyruk, yasaklama vb. belirten ve tek başına tümce oluşturabilen sözcük.” olarak açıklamaktadır. Ayrıca yazarlar “a!, ey!, ya!, hadi!, vay!” sözcüklerinin Türkçedeki ünlem örnekleri olduğunu ifade etmektedir (Vardar vd. 2002: 206). TDK Türkçe Sözlükte ise ünlem, “Türlü duyguları anlatan veya bir doğa sesini yansıtan kelime; nida: Ah!, oh!, şak!, çat! vb.” şeklinde açıklanmıştır (TDK, 23.11.2019).

Ünlemlerin kendi içerisinde sınıflandırılması sorunu “Türk Gramerinin Sorunları” toplantısında tartişılmıştır. Araştırmacıların konu ile ilgili görüşleri şu şekildedir: Leyla Karahan; ünlem edatlarının alt grubunda incelenen duygu, seslenme ifade edenlere ek olarak sorma, gösterme, cevap ifade edenlerin de bu grupta sayılması gerektiğini dile getirmektedir. Zeynep Korkmaz, ünlemlerin aslı olarak ünlem olan şekiller ve başka kelime sınıflarından ifade ve anlam bakımından ünlem yerine geçen sözcükler şeklinde iki gruba ayrılması ile aslı ünlemlerin de kendi içinde bir alt sınıflandırmaya tabi tutulması gerektiğini belirtir. şükrü Haluk Akalın; esas ünlemleri (aslı olarak ünlem olan şekilleri) iki şekilde değerlendirmekte ve duygu ve heyecan ifade edenler ile seslenmeler olarak iki başlık altında incelemektedir. Esas (aslı) olarak nitelendirdiği ünlemlerin içerisine içten gelen heyecanları, duyguları ifade edenler ile seslenmeleri alırken; ünlem olabilen sözcükler sınıfını ise hemen hemen her sözcüğün ünlem olarak kullanılabilceğini savunur ve cevap edatları, gösterme edatları gibi terimlerin karmaşaya yol açacağını belirtir. Hamza Zülfikar, dilde öncelikle hakiki ünlemlerin belirlenip sözlüklerde “bunlar ünlemdir” denmesi gerektiği ve herkesçe ünlem olduğu kabul edilen sözcüklerin ayrılarak geri kalanların gerektiğinde ünlem görevinde, gerektiği zaman isim görevinde kullanılan şekiller olduğunun söylenebileceğini vurgular. Ayrıca ünlemlerin “sesi haykıрма ve duyuş, duygulanma, içten kopup gelen duyguları anlatma temelinden hareketle sınırlandırıldığını” dile getirmektedir. Ünlem olan diğer sözcük çeşitlerinin ünlem gibi kullanıldığında ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutulması gerektiğini aksi hlde işin içinden çıkılamayacağını ifade eder. Zülfikar, ünlemlerin içine alınacak üç malzeme olduğunu bunların asıl ünlemler (ah, vah ...), seslenmeler (hey, ey...), gösterme ünlemleri (işte, nah, tuh...) olduğunun altını çizerek bunlar dışındaki ünlemlerin kesin olarak ünlem gibi kullanılan isimler, sıfatlar olduğunu ve bunların da tasnif edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Mustafa Özkan, isim sınıfındaki bütün sözcüklerin birbirinin yerine kullanılabilceğini ve ünlemlerin de isim gibi kullanılmaları nedeniyle ünlemleşmiş isimler şeklinde değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Özkan’a göre sözcük türleri isimler ve fiiller olarak iki sınıfta ele alındığında ünlemler isim sınıfı içerisinde yer alır. Zeki Kaymaz, ünlemlerin yapı, anlam ve fonksiyon olarak ayrı ayrı değerlendirildikten sonra bir tasnifinin yapılması gerektiğini belirtir. Yapı bakımından ünlemlerin asıl ünlemler ve ünlem olarak kullanılan diğer yapılar olarak sınıflandırılırsa sorunun bir çözümüne kavuşabileceğini ifade eder. (TGS 2011: 618-645). Toplantının sonucunda ünlemlerin edat olarak değerlendirilemeyeceği, ayrı bir sözcük sınıfı olarak değerlendirilmesi gerektiği konusunda görüş birliğine varıldığı görölmektedir. Ancak ünlemlerin alt sınıflandırmasının nasıl yapılabilceği hususu çözümüne kavuşturulamamıştır.

Brockelmann’ın ünlemler ile ilgili tasnifine bakıldığında ünlemleri isimlerin içerisinde değerlendirip vurgulama ve pekiştirme ünlemleri ile diğer ünlemler şeklinde üç grupta incelediği görölmektedir (Brockelmann 1954: 190-194). Gronbech, ünlemleri ayrı bir başlıkta ele almayarak sözcük sınıfları arasında değerlendirmektedir (Gronbech 2011: 43). Deny, ünlemi ikiye ayırmaktadır: ağrılı ve Dokunaklı ünlemler. Ünlemleri edatlar konusunda ele almaktadır (Deny 1941: 634). Brokelmann ve Deny’nin pekiştirme ifadelerini ünlem olarak kabul etmeleri diğer bilim adamlarından ayrılan bir yndür.

Türkoloji'de daha birçok Türkolog ünlem ve ünlemin kapsamıyla ilgili tanım yapmıştır. Ergin, Hacıeminoğlu, Gülensoy ve Karaağaç gibi bilim adamlarının ünlemi edat türü olarak değerlendirdikleri, Emre, Banguoğlu, Bilgegil, Gencan, Aksan, Ediskun, Koç ve Korkmaz gibi bilim adamlarının ise ünlemi bir sözcük türü olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Bu tanımlarda dikkat çeken husus ünlemin tek bir sestem oluşabileceği gibi bazen de cümlenin tamamının vurgu ve tonlama aracılığıyla ünlem olabileceğidir. Yalnız konuşma dilinde hangi kelimenin ünlem olarak kullanıldığı ve ünlem olan kelimelerin de hangi anlamda yer aldığı kolaylıkla belirlenebilirken aynı kolaylık yazıda yoktur. Asıl ünlemlerin hangi anlamlarda kullanıldığı metin bağlamından anlaşılır.

Bağlam-Ünlem İlişkisi

Konuşma esnasında yer alan ünlemin anlam alanını ön plana çıkaran unsurlar vurgu, tonlama, jest ve mimiklerdir. Fakat yazı dilindeki ünlemlerin varlığı ya kullanılan noktalama işaretleri ile ya da metin bağlamında diğer dil birlikleri ile ortaya çıkmaktadır. Yazılı bir metindeki ünlemi, ünlemin anlam ve anlam alanını kavrayabilmek bu noktada daha zordur.

Anlam, dilde kullanılan bir birimin aktardığı kavram veya içeriktir. Anlam içerik ile değerlendirilir ve iki aşama ile gerçekleşir: Anlamlama (Fr. signification) ve anlam alanı (Fr. compréhension). Anlam alanı, bir kavramın ortak özelliklerini belirtir. Anlamlama ise vericinin bildirisini oluşturma aşamasında yaptığı etkinliklerin tümüdür. Anlamlama, sözcükleri durumsal ve metinsel göndergeye bağlı olarak seçme, onları bir araya getirerek belli bir bildiri üretme, sözcüğe anlam yükleme ve bu anlamlı göstergeleri alıcıya aktarma işidir (Günay 2007: 58). Zihnimizdeki kavramların yorumlanması manasına gelen anlam, dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce, içeriktir (Vardar 2002: 18). Dil dizgesinin, çerçevesi kesin sınırlarla çizilemeyen, sonsuz ilişkiler örgüsüne ve bağlantısına sahip düzeyi (Eker 2010: 436) olarak açıklanıp sözlüklerin, kullanıldıkları bağlam kadar anlamının olduğu bilinmektedir. Beş duyu organıyla doğadan, dil yoluyla da saymacalardan oluşan yapay bir dünya olan dilin ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin kişinin önceki bilgileri ışığında yorumlanmış biçimi olan anlam, bir dildeki söz, söz öbekleri ve cümle kullanımlarıyla gerçekleştiği gibi beş duyu yoluyla da gerçekleşebilmektedir (Karaağaç 2012: 529). Sözcüğün anlamını Aksan "Dilde birer gösterge niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve konu içinde ilettikleri kavram" olarak, bağlamı ise (context) "Bir göstergenin birlikte bulunduğu öteki göstergelerle oluşturduğu ve anlamını aydınlatan bütün" olarak tanımlamaktadır (Aksan 1999: 74-75). Wittgenstein ve Firth anlamın kullanımıyla ilgili olduğunu, bir sözcüğün anlamının ancak diğer sözcüklerde kurduğu ilişkiler ile ortaya çıkabileceğini ifade etmişlerdir (Aksan 1999: 46). Dilbilimsel anlambiliminde farklı bakış açılarına göre anlam tanımlanmıştır. Bundan dolayı dayanan ölçütlere göre sözcüğün birçok anlamı, türü ve tanımı ortaya çıkmaktadır. Sözcüksel, dilbilgisel, güncel, göndergesel, çağrışımsal, durumsal, duygusal vb. anlamlar gibi. Anlam tanımı yapılırken bazı ölçütler kullanılmaktadır. Anlam tanımı yapan her kuramcı anlamı

bu ölçütlerden birine dayandırır. Bu ölçütler Őunlardan oluşmaktadır: 1. Biçimin maddesel, tözsel yanı olan ses ve yazıbirimler. 2. Kavramsal tasarımların ve zihindeki anlamın üretimine katılan ruhsal etmenler. 3. Dilsel biçimlerin gönderimde bulunduğu dil dışı dünyadaki nesnelere, durumlar ve görünümler, kısaca göndergeler. 4. Konuşucu ve dilsel biçimlerin kullanıldığı özel durum (Toklu 2011: 93).

Bir metni anlamak, metnin dili hakkında bilgi vermek için metnin içerisinde var olduğu ortamın (bağlam) da anlaşılması gerekmektedir. Hiçbir metin bir bağlama sahip olmaksızın var olamaz. Dil de metin de bir bağlam içerisinde var olmaktadır. Anlamı algılayabilmek için metin (text) ile bağlam (context) arasındaki ilişki dikkate alınmalıdır (Cündioğlu 2011: 3). Sözcüğün anlamı onun dil yani metin içindeki kullanımı ile ortaya çıkmaktadır. İşte bu sebeple dil içerisindeki bu kodların çözülmesi için bağlam çok önemli bir unsurdur. Metin bağlamı yapılan çalışmanın anahtar kelimesidir denilebilir. Anlamı oluşturan unsurların iyi anlaşılabilmesi için bağlamın iyi kavranması gerekir. Çünkü tek başına bir kelime anlam ifade edebilir ancak bir cümle içerisinde kelime daha farklı bir anlam kazanabilir. Yine bir ek tek başına bir fonksiyon ifade etmez. Ek / ekler de cümle içerisinde yani bağlamla fonksiyon kazanır. Kelimelerin “temel / kök anlamı” haricindeki kazandığı yan anlamlar, bağlam/ lar sayesinde kazandığı anlamlardır. Ek/ler de öyledir. Bilinen fonksiyonu haricindeki alt fonksiyonlar bağlam/ lar sayesinde kazandığı fonksiyonlardır. Birimler bir bütün hâlinde incelendiği için çalışmada tespit edilen işlevler sadece ünlemin işlevidir, denilemez. Beyitte bulunan diğer dil birimleri ünlem ile ilişki içerisinde. Ünlemler yoğun bir anlatım gücüne sahiptirler. Bazen paragraflarca anlatılabilecek bir duygu tek bir ünlemle ifade edilebilmektedir. Buradaki esas amaç ünlemin yer aldığı beyitte ünlemle beraber kazanılan başka anlamların da varlığının tespitidir. Tespit edilen işleve ad vermenin bir diğer yolu cümlede geçen diğer ögeler olarak düşünülebilir. Özellikle edatlar ve bağlaçlar işleve ad vermede işi kolaylaştırmıştır. Konuşma dilinde işlevi tespit etmek oldukça kolaydır. Çünkü kişinin o an vermiş olduğu tepki, jest ve mimikleri, tonlaması alıcıya vermek istediği mesajı gün yüzüne çıkarmada oldukça etkilidir. Ayrıca Garibnâme'nin geneline bakıldığı zaman daha çok dinî bir içeriğin hâkim olduğu görülmektedir. Türklerin İslamiyet'i kitleler hâlinde kabul edip benimsemeleriyle birlikte literatürün de değişmesi söz konusu olmuştur (Akdemir; İsi 2017: 193). Bu literatür değişikliği Garibnâme'de de hissedilen bir durumdur. Özellikle ünlemlerin seslenme şeklinde olduğu ve Tanrı merkezli beyitlerde bu daha çok hissedilmektedir. Bu değişiklik ünlem cümlelerinin metindeki işlev çeşitliliğine etki etmiştir.

Ünlemin esas olarak amacı alıcının alması gereken mesajı katkı sağlaması ve vericinin duygularını ifade ederken cümleye değer katmasıdır. Ünlemler ile pek çok duygu yansırken aynı zamanda dilin birçok işlevi de ortaya çıkmaktadır. Metnin anlaşılabilirliğine katkı sağlayan ünlemler, doğru ve etkili iletişimin gerçekteşmesinde de ayırt edici bir fonksiyona sahip olmaktadır. Ekli veya eksiz emir kipi çekimlerinin çoğunda yer alan vurgu, içerisinde ünlemi barındırır ve metin bağlamında pek çok farklı işlevi gün yüzüne çıkarır.

Garibnâme'deki Bazı Ünlemlerin İşlev Düzlemi

Garibnâme'de yer alan ünlem veya ünlem ifadeleri de metin bağlamından yola çıkılarak anlam kazanmışlardır. Tiken, Türkçede duygu bildiren ünlemlerin daha çok kullanıldığını ifade ederek duygu, hitap ve tabiat sesini taklit eden sözlerin ünlem olduğunu savunur (Tiken 2004: 113). Ayrıca, Garibnâme'de yer alan *A* ünleminin cümle sonunda (dilek-şart çekimindeki fiilin sonunda) yer almakta ve hitapla birlikte teşvik ve sorma ifade ettiğini; *Ha* ünleminin iki yerde “devamlı, durmadan, sürekli” anlamında zarf olarak kullanıldığını; *Hey* ünleminin hitapla birlikte merak ve sorma ifade ettiğini; *Ya* ünleminin “Peki!, yani!, ne dersin!” anlamlarında, gerçek olmayan soru cümlesindeki açıklama yapma ve sorma ifadesini pekiştirdiğini (Tiken 2004: 113-132) tespit etmektedir. Tiken, çalışmasında birincil ünlemlerin anlamsal düzlemini ele almıştır. Daha çok ikincil ünlemlerin metne kattığı anlamın incelendiği bu makalede ise metin bağlamında ünlemin diğer dil birlikleri ile kurduğu bağlantı göz önüne alınarak işlevsel bir yaklaşım sunulmuştur.

- Herhangi bir konu hakkında ikaz veya tembih olarak düşünebileceğimiz uyarı kavramını Garibnâme'de yer alan:

Çün bilesin cümle yol menzillerin

Yirmegil sen Türk ü Tacik dillerin (7/8)

“Bütün yolların birleştiği konakları bildim sanıp da Türk ve Tacik dillerini kınamaya kalkma!” beytinde görmek mümkündür. Bütün her şeyi bildiğini sanıp Türk ve Tacik dillerini kınamaması gerektiği ile ilgili alıcının veya dinleyicinin uyarıldığı beyitte bir ünlem cümlesi söz konusudur. Beyitte yer alan emir ekli fiil ve bu fiilin cümleye kattığı ünlem ifadesi metin bağlamında bir uyarı işlevini gün yüzüne çıkarmaktadır. Burada ünlem uyarıyı, ikazı ifade eden bir replik olmaktadır. Dış uyarılara karşı ilk tepki olarak heyecanı aktarmakta, anlamlarını ise daha sonra bağlam belirlemektedir. Bu işleyiş mekanizması, bu sınıfa çok anlamlılık (polisemi) imkânı vermektedir.

- Aşağıdaki beyitlerin tamamında ise asıl ünlem ifadesi gramer kitaplarında da kabul görmüş ve ünlem denince akla ilk gelen seslenme ve hitap ifadesi olmuştur. Vericinin alıcıya ‘iy fülân, iy dede, yâ Allah, iy lâtif...’ şeklinde ifade ettiği söyleminde doğrudan bir hitap vardır. İçerisinde ünlemin yer aldığı beyitlerin hepsi esas işlevini korumuştur:

Hem bişinçi bâb içinde on latîf

Dâsitân var pür letâyif iy harîf (11/4)

“Ey arkadaş! Beşinci bölümde inceliklerle dolu on kıssa vardır.”

Kim Çalap bunçaya ad urdı sekiz

Nitekim uçmak sekizdür iy ‘azîz (13/2)

“Allah bunun gibi şeylere sekiz olarak ad verdi. Ey aziz kişi! Nitekim sekiz cennet vardır.”

‘Acz-ıla pes bir niyâz itdi hak’a

Eytdi yâ Allah u yâ hayy u Bekâ (27/2)

“Sonra acizlik içinde Hakk’a yalvardı; ey Allah, ey her zaman diri ve ebedi olan diye söyledi.”

*Ol imâm oldu vü biz uyduk aña
Anuñ-ıla varuruz senden yana (33/9)*

“O önderimizdir, ona uyduk, ey Allah’ım biz sana onunla varırız.”

Ünlemler her türlü duyguyu ve heyecanı ifade ettikleri gibi kimi zaman seslenme ve hitap olarak kullanılan sözcükler olarak yansımaktadır. Ünlemler, Tanrı’ya seslenmeyi ifade eden bir haykırış şekli olmasının yanı sıra birine kibarca seslenme şekli de olabilmektedir.

- Herhangi bir konuya dikkat çekerken ünlemden yararlanılan aşağıdaki beyitlerde esas husus “bak, dinle, görseñe...” gibi fiillerde yer alan uyarı ile gelen istek ifadesidir. Şeklen istek olarak görülen bu ifadelerde net olarak ünlem söz konusudur. İşlevsel değerlendirilen bu beyitlerde dikkat çekme işlevi şu şekildedir:

*Bak bu azrak-pûş sũfi çarhına
Kim bilesin kendü ne’ymiş çarhı ne (17/6)*

“Gökler giyinmiş sũfi gibi olan feleğe bakıp da, kendinin ve dönüşünün ne olduğunu bir öğren.”

*Görseñe sol kazı kim gelür geçer
Cümle bir kulavuza uymuş uçar (115/5)*

“Gelip geçen ve hepsinin bir kılavuza uyup uçtuğu şu kaz sürüsüne bir baksana!”

*Bu meseldür bize ma’nî gösterür
Bir gözet bu ma’niyi kanda varur (103/7)*

“Bu bize hikmet ve ibret gösteren bir örnektir; sonu nereye varacak buna baksan iyi olur.

- Aşağıdaki beyitlerdeki ünlemlerde var olan duruma dikkat çekilmiştir. Ünlem burada sorudan yararlanarak oluşmuştur:

*Kim niçe bir oldu cümle enbiyâ
Niçe geldi degmesi bir ma’niye
Her biri bu birlik içre gör nedür
Dinle imdi kim hikâyet nitedür (73/3-4)*

“Bütün peygamberler nasıl bir oldu; her biri bir manaya nasıl geldi? Her birinin bu birlik içinde nasıl olduğuna bak; bu hikâyenin neye işaret ettiğini dinle.”

“Sakin” anlamı vermek, dikkati çekmek için kullanılan veya uyarı belirten bir haykırış şekli olan ünlem beyitlerde karşı tarafın dikkatini çekmek için kullanılan bir hitap şekli olarak belirmektedir.

- Aşağıdaki beyitlerde de Allah’ın varlığını doğa, canlı ve cansız varlıklar, gökyüzü, etrafta olan biten her şey ile kanıtlama söz konusudur. Bu kanıtlama işlemi yapılırken ünlemden yararlanılmıştır:

*Levhi gör kim yüzini dutmuş bakar
Allah adı yazıla dip intizâr
Gör kalem niçe döner baş üstine
Ol semâ’da hõş kelâm dip dõstına (17/10,11)*

“Allah adı yazılsın diye bekleyen ve yönünü ona döndüren Levh’i de gör. Kalemin baş aşağı nasıl döndüğüne ve bu dönüşte dostuna neler söylediğine bir bak!”

*Ol dimekden çün bu dehlü mülk olur
Olmasa bu mülk nesi eksilür (25/7)*

“Ol deyince bu şekilde varlık meydana gelir; bu mülk olmasa onun neyi eksik olur ki!”
Soru yoluyla ispatlama işlevi söz konusudur.

*Kâbe-kavseyn oldı menzilgâh aña
Gör ne devlet virdi ol Allah aña (45/7)*

“Onun durağı Allah’a en yakın yer oldu; Allah’ın ona nasıl bir yücelik verdiği bak.”

*Kim niçe bir oldılar öñden sona
Göstereyüm mislini senden saña (71/1)*

“Onların ömürleri boyunca nasıl bir olduklarını ve sendeki benzerliği göstereyim.”

İspatlama, anlam olarak gerçeği gün yüzüne çıkarma işlemi veya bilinen bir gerçeği tanık göstererek eldeki delilleri kuvvetlendirme (Somuncu 2019: 232) şeklinde tanımlanabilir. Kanıt göstererek bir şeyin gerçek yönünü ortaya çıkarma, ispatlama ifadesini karşılamaktadır. Elbette ki bir beyitte tek bir işlevden bahsetmek mümkün değildir. İşlevlerin birçoğu birbiriyle ilişki içerisinde. Ama esas olan baskın ve en belirgin olan işlevdir. Bu sebeple beyitte bilgi verme veya açıklama işlevleri var olsa da baskın işlev ispatlama işlevidir.

- Ünlem, çok kapsamlı ve gramerin diğer bütün konularıyla bağlantılı bir kategoridir. Aşağıdaki beyitlerde ünlem soru yoluyla gün yüzüne çıkmaktadır. Soru ile gün yüzüne çıkan ünlemde var olan durumu pekiştirme söz konusudur:

*Kanı lâyıık göz ki sini boylaya
Kanı arı dil ki zikriñ eyleye (31/1)*

“Görebilecek göz nerede ki seni eksiksiz görsün, seni anlatacak temiz bir dil var mı?”

*Tâ gönüller uymayınça bir yire
Rahmetine Tanrı’nuñ kanda ire (95/2)*

“Gönüller bir yere bağlanmayınca Tanrı’nın lütfuna nasıl erilebilir?”

Beyitte ünlem, herhangi bir teklife, soruya verilen olumlu cevabı ifade etmek için kullanılan bir haykırış şekli iken bazen de söylenen sözdeki soru ifadesini kuvvetlendirmeye ya da söze soru ifadesi kazandırmaya yarayan bir haykırış şeklidir.

- Emir ekinin kullanıldığı aşağıdaki beyitte ise aynı zamanda bir ünlem cümlesinin yer aldığı görülmektedir:

*Niçe kim diri olasın kıl didi
Kullık eyle kulluğunu bil didi (89/10)*

“Peygamber yaşadığım müddetçe; kul, kulluğunu bil ve kulluk eyle dedi.”

Bir ifadenin emir olabilmesi için mutlaka komut ifadesini içinde barındırması gerekmektedir. Emir ifadesinde buyurucu ve eyleyici arasında statü veya güç yönünden derin bir farklılığın yer alması söz konusudur. Germonoviç, emir kipinden doğan ve duyguları ifade eden ikinci büyük ünlemler grubunun ‘emir (imperativ) ünlemleri’ olduğunu savunmaktadır (Germonoviç 1966: 13). Bu ünlemler, duyguları ifade eden

ünlemlere göre anlamsal yönden, metindeki işlevleri yönünden ve çoğunlukla da yapısal açıdan büyük farklılık taşımaktadır. İmperativ ünlemler, bir duyguyu değil bir dileği ya da isteği belirtmektedir. Bu ünlemler bir emir, komut, tavsiye ifadelerine karşılık gelmektedir.

- İstek, günlük hayatta samimiyet derecesi bulunan ve bu samimiyete nazaran insanların birbirinden bir şey isterken sıklıkla tercih ettikleri, fakat emir ifadesi kadar keskin, rica kadar da kibar olmayan bir kavram alanıdır (Aslan Demir 2008: 16). Daha çok eşit konumlarda bulunan insanlar arasında gerçekleşen bazen de daha üst mercilerde bulunan insanlara yöneltilen ve yöneltilen isteğin de zorunluluk derecesi az bulunan bir semantik alan (Usta 2013: 141) olarak tanımlanabilecek istek kavramı, Garibnâme’de yer alan ünlem cümlelerine şöyle yansımıştır:

*Cân u ten çün bu işe kâyim dura
Devleti ayrılmadın dâyim dura (41/8)*

“Can ve ten bu işe devamlı hazır olsun; saadeti ayrılmaksızın sürüp gitsin”

*Cân içinden dogâ ol cân güneşi
Ten içinde kona ol devlet kuşu (41/9)*

“O can güneşi canın içinden doğsun da, o devlet kuşu, o kutlu vücutta yer tutsun.”

*Cân güneşi ire cümle cânlara
Hem bu cândan sâye düşe tenlere (41/10)*

“Can güneşi bütün canlara vursun da; bu candan her bir bedene gölge düşsün.”

*Bir dahı anuñ bigi yüz kanda var
Cümle cân ol yüz-içün olsun nisâr (83/1)*

“Onun güzel yüzü gibi bir yüz nerede bulunur; bütün canlar onun için feda olsun.”

Beitler incelendiğinde görülüyor ki ünlem ifadesi kısmî bir seslenme kavramı ile kaynaşmış ve istek işlevini gün yüzüne çıkarmıştır. Ünlem dilek kipinde kullanılmış fiiller ile beraber, o fiildeki “emir” veya “istek” ifadesini kuvvetlendirmektedir.

- Var olan bir konu veya durum hakkında açıklama yapılmaksızın sadece bilgilendirme amacıyla söylenen söz ünlem cümlelerinde bilgi verme işlevini ortaya çıkarmıştır:

*‘Akl-ı küldür adı ma ‘rûf ol kuluñ
Kamu kuldan öñ gelüpdür ol bilüñ (15/9)*

“O varlığın adı akl-ı kül olarak bilinir, onun her şeyden önce yaratıldığını biliniz.”

*Pes bilüñ kim kanda birlik var-ısa
Kim kimüñle ikiliksüz yâr-ısa
Devlet-i her dü cihân anlardadur
Anlaruñ menzilleri cânlardadur (67/10-11)*

“Şunu biliniz ki, nerede birlik varsa, kim kiminle benlikten geçip Allah için sevişirse; iki cihanın saadeti onlara verilmiştir; onların durakları dostların kalbidir.”

*Birliğe bitmek bilüñ kim yahşıdur
Hak didârı birikenler bahşıdur (105/9)*

“Birliğe inanıp bağlanmak ne güzeldir; Allah’ın yüz göstermesi birikenler için bir lütuftur, bunu böylece biliniz.”

Beyitler incelendiğinde Allah'ın varlığı, birliği, kudreti hakkında bilgi verilip, Allah yolunda gitmenin insana saadet kapılarını açacağı hakkında söyleme bulunulduğu görülmektedir. Emir kipi ile seslenmenin gerçekleştirildiği ünlem cümlelerinde bilgi verme işlevini esas işlev olarak değerlendirmek mümkündür.

- Herhangi bir duygu, düşünce veya yaşanmışlık çerçevesinde olmaksızın var olan duruma teslim olma ve bu durumdan da memnuniyeti ifade eden kabullenme ifadesi aşağıdaki beyitlerde ünlem cümlesi ile harmanlanmıştır. Allah'ın varlığının ve birliğinin hiç şüphe olmaksızın kabullenilişi emir ekleri ve ünlem ile ortaya çıkmaktadır:

*Yaradan iki cihân bünyâdın ol
Âşikârâ vü nihân kamusın ol (35/6)*

“Gizli olsun, açık olsun her iki dünyanın yaratıcısı da odur.”

*Bil kim ol demden berü cümle gelen
Bir suratdur hak yolına yâr olan*

“Bil ki o zamandan beri kim geldiyse, Hak yoluna kendini adayan bir vücut olacaktır.”

- Nesneyi veya durumu olduğundan daha büyük veya önemli gösterme, var olan durumda aşırılığa kaçma, olayları gerçeklerin ötesine taşıma kavramlarını içinde barındıran abartma ifadesinin, aşağıda yer alan ünlem cümlesinde gerçekleşmesi zor olan bir durumu gerçek boyutların ötesine taşıdığı görülmektedir:

*‘Âşık it hak döstına kendüzünü
Toprag eyle ayagında yüzünü (43/10)*

“Allah'ın dostlarına âşık ol, onların ayağında yüzünü toprak eyle. Geçtikleri yerlere yüzünü sür.”

Beyitte yer alan abartma ifadesi ünlemle beraber pekişmiştir. Dinleyici veya alıcının yüzünü toprağa sürmesi veya yüzün toprak hâline gelmesi normal şartlarda söz konusu olmamaktadır. Burada durum abartılarak Allah'ın dostlarının kıymetlerinin bilinmesi gerektiği vurgulanmıştır.

- Garibnâme'de beyitlerin tamamında Allah'a yönelik bir methetme söz konusudur. Nida aracılığıyla oluşturulan ünlem cümlelerine şöyle bir bakıldığında Allah'ın hep yüceltildiği görülmektedir:

*İy Hudâvendâ senüj lutfuñ delim
Sensin âhir hem hakîm ü hem 'Alîm (27/11)*

“Ey Allah'ım senin sayısız lütfün var; her zaman her şeyi bilen ve hükmü elinde tutan sensin.”

*Cümle varlık bes senüñdür yâ Celîl
Evvel ü âhir saña sensin delil (29/9)*

“Ey büyükler büyüğü, bütün varlık senindir. Önde ve sonda sana delil sensin.”

Seslenme ünlemiyle yapılan övme işlemi, beyitlerde bir coşkuyla ifade alanı bulmuştur.

*Zîhi kudret zîhi 'ibret zîhi hâl
Zîhi lutf u zîhi fazl-ı bî-misâl (37/3)*

“Ne güzel kudret ne iyi ibret, ne hoş hâl, ne iyi lütuf, benzeri bulunmayan ne hoş erdem.”

Beyitte, *zîhi ... zîhi* yapısında yer alan ünlem ifadesi sevinç ile gelen coşku gösterirken aynı zamanda övme işlevini de ortaya çıkarmaktadır. Bu ifadeler teşekkür ve övgüye karşı söylenen bir alçak gönüllülük sözüdür.

- İyi temenni işlevi aşağıdaki istek cümlelerinde şu şekildedir:

*Rahmetiyle hoş duta Allah sizi
Dôstına bağışlaya kamumuzu (55/9)*

“Allah sizi rahmeti ile sevindirsin ve hepimizi sevgili Peygamber’ine bağışlasın.”

*Bunları açmak göñüller saykalı
Ol Ebubekr ü ‘Ömer ‘Osmân ‘Alî
Dilümüzden adları eksilmesün
Göñlümüzden dadları kesilmesün (61/8-9)*

“Ebubekir’i, Ömer’i, Osman’ı ve Ali’yi anıp, zikretmek gönülleri parlatır. Onların adları dilimizden eksilmesin, manevi zevkleri gönlümüzden eksilmesin.”

*Kim bu sözden ma‘nidür maksûdumuz
Rûzı kılsun kamuya ma‘bûdumuz (87/5)*

“Bizim bu sözden kasdımız manadır, işin aslını anlayıp anlatmaktır; bunu Allah herkese nasip etsin.”

*Hak bizi ayırmasun ol kapudan
Evvel âhir gitmeyelüm tapudan (105/10)*

“Yüce Allah bizi o kapıdan ayırmasın ve biz, ömrümüz boyunca hiçbir zaman ona hizmetten ayrılmayalım.”

Dua ve iyi temenni ifadelerinde verici, alıcının şansının yüksek olması, kötü kimselerin şerrinden korunması, sıkıntı ve zorluklarla karşılaşmaması gibi birçok güzel niyeti barındırmaktadır. Yalnız anlam sınırları aynı olsa da bu iki işlevi birbirinden ayıran ince bir çizgi bulunmaktadır. İyi temennide dolaylı, duada ise doğrudan istek söz konusudur. Bu sebeple iki işlev farklı başlıklarda ele alınmıştır. Ayrıca iyi temennide alıcıdan veya dinleyiciden görülen bir iyilik söz konusudur. Alıcı hakkında iyi ve güzel dileklerde bulunulur. Elbette ki bu işlevin esasında yer alan ünlemde istek ifadesi vardır. Fakat baskın olan işlev ele alınmaktadır.

- Aşağıdaki ünlem cümlelerinde duayı barındıran bir anlam söz konusudur. Beyitlerde doğrudan Allah’tan istenilen bir dilek söz konusudur. Bu işlevde dikkat çekici taraf seslenme unsurunun göz önünde bulunmasıdır. Ünlem ifadesi nida ile pekiştirilmiş, beyitler bir bütün olarak duayı kapsamaktadır:

*Bilürüz kim biz üküş kılduk günâh
Sen kerîmsin yarlığa iy pâdişâh (31/11)*

“Biz pek çok günah işledik bunu biliriz, sen cömertler cömerdisin. Ey yüce Allah! Bizi bağışla!”

*Ol habîb ‘üñ hurmetiyçün iy Kerîm
Kamuya sen rahmet eyle iy Rahîm (35/2)*

“Ey cömertler cömerdi! O sevgili Peygamberinin hatırına her bir varlığı ve bütün insanları sen koru.”

*İy Hudâyâ dogru yoldan ırmagıl
Ol şefâ 'atdan bizi ayırmagıl (57/8)*

“Ey Allah’ım bizi doğru yoldan ayırma ve şefaatten mahrum etme.”

*İy Hudâyâ rûzı kılğıl birliğı
Kamuya ol saña lâıyk dirliğı (97/1)*

“Ey Allah’ım! Sen bize birlik olmayı nasip et, herkese sana lâıyk şekilde yaşayacağı bir hayat ver.”

*İy Hudâyâ dogru yoldan ırmagıl
Tevfikunđan sen bizi ayırmagıl (101/2)*

“Ey Allah’ım bizi doğru yoldan ayırma ve yardımını esirgeme.”

Beyitlerde görüldüğü üzere ‘iy Hudâ, iy Kerim, iy padişâh...’ gibi seslenme unsurları ile alıcı vericiden kuvvetli bir istekte bulunmaktadır. Bu istek beyitlerin tamamına hâkim bir durumdur. Dua, yaratıcıdan istenen bir talep olması sebebiyle Garibnâme’nin tamamında, Allah’tan istenen bir durum veya Allah’a yakarışın olduğu tüm beyitlerde, hem esas unsur ünlem ve seslenmedir hem de yakarış ve taleptir. Bu sebeple beyitlerde anlam ve işlev yönünden de dua söz konusudur demek mümkündür.

- Aşağıdaki beyitlerde bulunan ünlemlerin cümleye yol gösterme ve tavsiye anlamı kattığı görülmektedir. Bir şeyin, bir kimsenin, bir durumun iyi ve yararlı olduğunu dinleyiciye / alıcıya ifade etme olarak tanımlanabilecek tavsiye kavramı, yararlı olunabilecek bir düşüncenin karşı tarafa sunulması veya önerilmesi durumudur. Öğüt veya nasihat kavramından daha esnek bir yapıya sahip olan tavsiye kavramında söylenenin dinleyici veya alıcının keyfiyetine bırakılması söz konusudur. Yol gösterme ve tavsiye işlevli ünlem cümleleri şu şekildedir:

*İy ‘Âşık sen birliğe virgil gönül
Kim olasın rahmet evinde kabul (95/10)*

“Ey Âşık! Sen birliğe gönül ver de lütuf ve ihsanlar evinde ağırlan.”

Beyitte seslenme ifadesi ilk dikkat çeken hususiyettir. Ünlemin yer aldığı beyitte konuşucu dinleyicinin Allah yolunda ilerlemesi neticesinde çeşitli nimet ve iyilikler sahibi olacağını ifade ederek tavsiyede bulunmaktadır.

*Evvel âhir devleti kâyim-durur
İşidüñ ol devlet issi kim-durur (59/4)*

“Onun saltanatı her zaman ayaktadır, o saadet sahibi kutlu kişinin kim olduğunu işitin.”

Konuşucu istek ekleri aracılığıyla ve ünlem ifadesi ile dinleyiciye tavsiyede bulunarak Allah’tan haberdar olunması gerektiğini vurgulamaktadır.

- Ünlem ifadesi aşağıdaki beyitlerde emir kipinin eksiz çekimi ile pekiştirilmiştir. Allah’a varmanın yolunun ancak dinî yönü kuvvetli olan insanlar ile olan muhabbetten geçtiği veya Hz. Muhammed’in yaşadıklarının dinleme veya öğrenme şartıyla İslamiyet’in anlaşılacağı ifade edildiği beyitlerde şarta bağlanan bir durum söz konusudur:

Çün ulular sohbetine giresin

Eyle bil hak hazretine iresin (111/11)

“Uluların sohbetine girdiğin zaman artık kendini Allah’a ulaşmış bil.”

Diňle imdi Mustafâ ahvâlini

Kim ne-y-ile açdı İslâm yolını (63/10)

“Muhammed’in aleyhisselam hâllerini işit de, İslâm yolunu ne ile nasıl açtığını anla.”

- Aşağıda yer alan beyitte ünlemin cümleye kattığı anlamın emir olduğu görülmektedir:

Siz dahi istey Resûl hoşnûdlığın

Kim bulasız Tanrı’nı hoş dutduğın (55/8)

“Siz de Peygamber’in rızasını isteyin ve Tanrı’nın hoş tuttuklarından olun.”

Beyitte yer alan emir ifadesinde Allah’ın sevdiği kulu olunabilmesi için yapılması zorunlu veya gerekli olan bir durumdan bahsedilmektedir. Sert bir ifadenin yer aldığı ünlem cümlesinde emir işlevinin ağır bastığı tespit edilmektedir.

Sonuç

Ünlemler konuşucunun veya anlatıcının ifadesine ruh, ahenk ve renk katan dil öğeleridir. Bir ünlemin bazen bir cümle hatta bir paragraf kadar anlatım gücüne sahip olduğunu söylemek mümkündür. Keskin bir anlatım gücüne sahip olan bu dil ögesi konuşma dilinde vurgu, tonlama, jest ve mimikten yardım alırken yazılı anlatımda metinde varsa noktalama işaretlerinden yardım alır. Noktalama işareti bulunmayan eski metinlerde ise bu durum metin bağlamının yardımına ihtiyaç duymaktadır.

Ünlem, işlev yelpazesi geniş bir ifade alanına sahiptir. Sevinci, memnuniyeti, mutluluğu, gücenmeyi, kızmayı, üzüntüyü, şaşkınlığı, hayal kırıklığını, bıkkınlığı, isteği, hayali, çaresizliği, yalvarmayı, öfkeyi, şüpheyi, nefreti ve daha birçok duyguyu yansıtmaktadır. Aynı zamanda istek kipinde kullanılmış fiillerde yer alan emir veya istek ifadelerini kuvvetlendirmektedir. Garibnâme’deki ünlemlerin metin bağlamında incelenip işlev yönünden metne kattığı anlamın işlendiği bu makalede, ünlemlerin beyitte yer alan diğer dil öğelerinden de yararlanarak duyguları ve sevgileri ifade eden uyarı veya ikaz, seslenme, dikkati çekme, ispatlama, soru yoluyla pekiştirme, emir, istek, bilgi verme, öğüt, yol gösterme ve tavsiye, kabullenme, övgü, dua, iyi temenni, gibi çok çeşitli işlevlere sahip oldukları tespit edilmiştir.

Cümlenin ifade gücüne güç katan ünlemlerin Garibnâme’de yine aynı görevi üstlendiği görülmüştür. Metinde yer alan ünlemler anlamın belirginleşmesine önemli katkı sağlamıştır. Semantik anlamda bir istikrarsızlığa sahip olan ünlemlerin bir beyitte bir anlamda kullanılırken başka bir beyitte aynı ünlemin metin bağlamında başka bir anlamı bulunmaktadır (‘diňle’ 63/10- 73/3-4).

Tek bir beyitte sadece bir işlevin olamayacağını söylemek mümkündür. Bu sebeple çalışmada daha çok baskın işlevin esas alınması söz konusu olmuştur. Sınırları keskin çizgilerle ayrılamayan ünlem cümlelerindeki işlev araştırılması yapılırken eksiz emir çekimlerinin en belirgin gramer kategorisi olduğu görülmüştür.

Kaynakça

- AKDEMİR, Yılmaz; İSİ, Hasan (2017). "Erken Ortaçağ Türkçesinde Dini Terminoloji Oluşturma", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.1, Özel sayı 2, s.192-224.
- AKSAN, Doğan (1999). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.
- ASLAN DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ATABAY, Neşe; ÖZEL, Sevgi; KUTLUK, İbrahim (2003). *Sözcük Türleri*, İstanbul: Papatya Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- BİLGEGİL, Kaya (1984). *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BROCKELMANN, Carl (1954). *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Brill Archive.
- CÜNDİOĞLU, Dücan (2011). *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlamın Tarihi*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- DAŞDEMİR, Muharrem (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*, Erzurum: Eser Basım Yayınları.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri Osmanlı Türkçesi* (çev. A. U. Elöve). İstanbul: MEB Yayınları.
- EKER, Süer (2010). *Çağdaş Türk Dili*, 6. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- EMRE, Ahmet Cevat (1931). *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- EMRE, Ahmet Cevat (1945). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: TDK.
- ERGİN, Muharrem (2000). *Üniversiteler İçin Türk Dili*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- EYNEL, Sema (2018). *Özbek Türkçesinde Ünlemler* (Art Zamanlı Bir İnceleme), Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Uşak.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: MEB Yayınları.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1978). "Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü", Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012). *Türk Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KOÇ, Nurettin (1996). "Yeni Dilbilgisi", İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- KONONOV, Andrey Nikolayevič (1956). "Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka", SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, Moskova-Leningrad.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- GERMANOVIÇ, A.İ., (1966). "Mejdometiya russkogo yazıka", Radyanska škola, Kiev.
- GRÖNBECH, K. (2011). *Türkçenin Yapısı*, çev: Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2000). "Türkçe El Kitabı", Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜNAY, Doğan (2007). *Sözcükbilime Giriş*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- GÜNEŞ, Sezai (1997). "Türk Dili Bilgisi", İzmir: Altındağ Matbaası.
- SOMUNCU, Melike (2019). *Türkçede Emir Kipinin İşlevleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- TDK, (2011). *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: TDK Yayınları.
- TDK, (2008). *Yazım Kılavuzu*, Ankara: TDK Yayınları.
- TDK, Güncel Türkçe Sözlük, (Erişim Adresi ve Tarihi: <https://sozluk.gov.tr/>, 23.11.2019).
- TİKEN, Kamil (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiilleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- TOKLU, Osman (2011). *Dilbilime Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- USTA, Çiğdem (2013). *Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

- VARDAR, Berke (2002). *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- VİNOGRADOV, Victor (1972). “Russkiy yazık”, “Mejdometiya, ih grammatičeskiye osobennosti i ih semantičeskiye razryadı” (Eriřim Adresi ve Tarihi: <http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=5310&0a0=6#s001>; 09.12.2019).
- YAVUZ, Kemal (2000). *Garipnâme Metin, Günümüz Türkçesine Aktarımı ve Tıpkıbasım*. 4. Cilt, İstanbul: TDK Yayınları.